

ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ В.Н. КАРАЗІНА

ХАРТМАН ОЛЕНА ЮРІЇВНА

УДК 159.922.7:37.018.1-053.4

**ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ СТАНОВЛЕННЯ
ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ БАТЬКІВ
ЗА РОЗВИТОК ДИТИНИ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ**

19.00.07 – педагогічна та вікова психологія

Автореферат

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

Харків – 2010 р.

Дисертацією є рукопис

Робота виконана в Інституті психології ім. Г.С. Костюка АПН України

Науковий керівник: доктор психологічних наук, професор,

Піроженко Тамара Олександрівна,

Інститут психології ім. Г.С. Костюка,

АПН України,

завідуюча лабораторією психології дошкільника

Офіційні опоненти: доктор психологічних наук, професор,

Кочарян Олександр Суренович,

Харківський національний університет

імені В.Н. Каразіна, МОН України,

завідувач кафедри психологічного консультування і психотерапії

кандидат психологічних наук, доцент,

Кочерга Олександр Васильович,

Інститут післядипломної педагогічної освіти Київського університету

імені Бориса Грінченка,

МОН України,

заступник директора

Захист відбудеться 26 березня 2010 р. о 12.00 год. на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 64.051.08 у Харківському національному університеті імені В.Н. Каразіна за адресою: 61077, м. Харків, пл. Свободи, 6, ауд. 442.

З дисертацією можна ознайомитися у Науковій бібліотеці Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна.

Автореферат розіслано 25 лютого 2010 р.

Вчений секретар

спеціалізованої вченої ради

Крейдун Н.П.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Проблема батьківської відповідальності стала особливо актуальною в останні роки, коли девіантні форми материнства та батьківства спричинили збільшення кількості неблагополучних дітей (педагогічно занедбані, важковиховувані, агресивні, девіантні, покинуті діти, соціальні сироти та ін.). Дискурс материнства як забезпечення догляду за дітьми, фімінності, коли матері дорівнювались до «вітамінів» росту маленьких дітей в повній мірі відображав високу якість холдингу та відповідальності матері за розвиток дитини – гарна мати завжди піклується про дитину та доступна для неї (Е. Бурман, Е. Гіденс). Такий образ матері довгий час був представлений в літературі, в той час, коли на батька було покладено загальні контролюючі функції щодо дитини та сім'ї в цілому – він був «фалічним» батьком (Х. Лэн, К. Роджерс). Пізніше спостерігаються зміни його ролі в процесі виховання – він стає спочатку «татусем», а потім «пращуром», що відбиває перехід від батьківської влади й контролю до батьківської підтримки й любові, а потім і до дистанціювання в сім'ї, до послаблення його сімейної влади та його емоційної підтримки.

У низці робіт (Т.О. Гур'янова, Н.В. Дармостук, Е.Г. Ейдемільер, Р.Ж. Мухамедрахімов, О.Ю. Шулакова, Г.Г. Філіппова, М.Ю. Чібісова та ін.) розглядаються різні аспекти материнства (особистісний психологічний компонент гестаційної домінанти, етапи формування материнства в онтогенезі, формування готовності до материнства, здійснення материнського холдингу, формування психологічної готовності дівчат до здорового способу життя та усвідомленого материнства, самосвідомість молодої жінки як матери тощо), які складають два напрями (Г.Г. Філіппова) - материнство як забезпечення умов для нормального розвитку дитини і материнство як складова жіночої особистості.

У більшості праць (О. Лоуен, Р. Тайсон, Ф. Тайсон, З. Фрейд, та ін.) перевага в процесі виховання дитини надається материнській фігурі, а роль батька розглядається як другорядна (Б. Уайнхольд, Дж. Уайнхольд). Водночас, дослідники (П. Венеціано, Р. Ронер) відзначають, що у вихованні дітей батьківська фігура не менш значуща за материнську - дефіцит гарного батьківського ставлення є поганою прогностичною ознакою виникнення у подальшому поведінкових та особистісних розладів у дітей (Н.В. Барінова).

У фіміністичних працях (М. Боуэн, С. Джонсон, Г. Клауд, Дж. Таунсенд) відображена думка про те, що не лише мати, а й батько мають нести відповідальність за виховання дитини. В цьому сенсі відповідальне батьківство розуміється як рівнозначна з матір'ю участь батька в процесі виховання дитини. В даній роботі відповідальне батьківство розглядається як ступінь включеності батька та матері в процес виховання власних дітей, забезпечення умов для їх повноцінного розвитку, з врахуванням вікових потреб та індивідуальних особливостей.

Вказані процеси відображають новий підхід структурування гендерного простору культури (Т.В. Говорун, О.Ф. Іванова, Д.М. Ісаєв, В.Є. Каган, О.С. Кочарян, Д. Пайз, Н.М. Терещенко та ін.) – і жінка, і чоловік будують свою нову гендерну ідентичність за новими «лекалами». Цей процес є складним та драматичним, таким, що потребує глибокого вивчення та спеціальної допомоги у формі психологічного супроводу, профілактики й корекції, яку необхідно розпочинати якомога раніше: на етапах підготовки молоді до створення сім'ї, формування готовності до народження дітей, на початкових етапах реалізації батьківських обов'язків та функцій.

Психологічний клімат в родині, рівень психолого-педагогічної культури батьків, обумовлюють процес розвитку дитини дошкільного віку. Гуманізація та гармонізація внутрішньо родинних стосунків забезпечує умови для гармонійного розвитку дитини. Стиль виховання, що переважає в тій чи іншій сім'ї, впливає на цілісність процесу формування особистості дитини дошкільного віку.

Все вище зазначене обумовило вибір теми дисертаційного дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження здійснено в лабораторії психології дошкільника Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України у відповідності з науковим дослідженням за темою: «Психолого-педагогічні умови розвитку особистісного потенціалу дитини дошкільного віку у сучасному суспільстві» № 01060001133.

Мета дослідження – визначити психологічні чинники становлення відповідальності батьків за розвиток дитини дошкільного віку.

Для досягнення поставленої мети у дослідженні та перевірки гіпотези в роботі ми поставили такі **завдання**:

- 1) визначити концептуалізації батьківства, відповідальності в сучасній психології;
- 2) визначити структуру батьківської відповідальності;
- 3) проаналізувати актуальний рівень сформованості відповідальності батьків за розвиток дитини дошкільного віку, а також розкрити особливості формування навичок відповідального батьківства у взаємодії з дитиною в умовах сімейного виховання;
- 4) розробити систему психолого-педагогічної підтримки батьківства в умовах роботи дошкільних навчальних закладів;
- 5) визначити психологічні чинники становлення відповідальності батьків за розвиток дитини дошкільного віку.

Об'єкт дослідження – батьківство як особливі відносини батьків з дитиною дошкільного віку.

Предмет дослідження – психологічна характеристика батьківської відповідальності в контексті здійснення виховних впливів на дитину дошкільного віку.

Методами дослідження виступили: аналіз психолого-педагогічної літератури та нормативно-правових документів з проблематики дослідження, аналіз, зіставлення та систематизація наукових доробків, цілеспрямоване спостереження, анкетування, метод тестів, методи математичної статистики для узагальнення емпіричних даних дослідження.

Теоретико-методологічною основою дослідження виступили: філософські, психологічні, педагогічні положення про розвиток особистості (Л.І. Божович, Л.С. Виготський, М.Т. Дригус, І.Кант, І.С. Кон, Н.С. Корабльова, Г.С. Костюк, Е.Л. Носенко, С.Л. Рубінштейн, Е. Фром та ін.); генетичний підхід в розвитку особистості (С.Д. Максименко), діяльнісний підхід у дослідженні розвитку психіки (О.М. Леонтьєв); теоретичні засади психології сім'ї та родинної педагогіки (А.М. Богуш, М.Й. Боришевський, О.Л. Кононко, В.К. Котирло, А.І. Кузьминський, С.Є. Кулачківська, С.О. Ладивір, В.Л. Омеляненко та ін.); наукові положення про закономірності психічного розвитку дітей дошкільного віку (О.Є. Алексєєва, Л.І. Божович, О.К. Дусавицький, О.В. Запорожець, В.У. Кузьменко, О.М. Леонтьєв, В.С. Мухіна, Т.О. Піроженко, Ж. Піаже та ін.); концепції підтримки сім'ї та батьків (В.П. Анісимов, В.М. Дружинін, Р. Кемпел, О.С. Кочарян, Г.М. Лактіонова, Д. Майєрс, В.В. Столін, та ін.); сучасні напрямки дослідження соціальних інституцій: сім'я, родина, батьківство (Т.Ф. Алексєєнко, О.В. Безпалько, Л.М. Буніна, Т.Г. Веретенко, Н.Ф. Голованова, Н.І. Гусак, І.Д. Зверєва, А.Й. Капська, Г.М. Лактіонова, Т.Л. Лях, Р.В. Овчарова, В.І. Тернопільська, С.Я. Харченко, Н.Ю. Шевченко, Т.П. Цюман та ін.).

Організація та база дослідження: дослідницько-експериментальна робота здійснювалася протягом 2005 – 2009 рр. на базі двох дошкільних навчальних закладів Донецької області (ДНЗ №69 «Ведмедик» - м. Краматорськ, ДНЗ №31 «Мир» - м. Костянтинівка).

Експериментальна робота проводилась у три етапи.

На першому етапі (2005 – 2006 рр.) було здійснено теоретичний аналіз існуючих підходів щодо обраної проблеми, окреслено етапи та методи подальшого дослідження.

На другому етапі (2006 – 2007 рр.) було проведене емпіричне дослідження, спрямоване на встановлення особливостей прояву батьківської відповідальності в контексті взаємодії з власною дитиною та визначення психологічних чинників становлення відповідальності батьків за розвиток дитини дошкільного віку.

На третьому етапі (2008 – 2009 рр.) було проведено формувальний експеримент, а також здійснено аналіз ефективності розробленої програми психолого-педагогічної підтримки батьківства в умовах дошкільного навчального закладу.

Наукова новизна одержаних результатів дисертаційного дослідження полягає в тому, що:

- поглиблено психологічний зміст поняття «батьківська відповідальність», а саме: визначено його компоненти - мотиваційний, когнітивний, поведінковий;
- розширено та доповнено уявлення про психологічну сутність понять «батьківство» та «материнство» через забезпечення холдингу, визначено зміст поняття «відповідальне батьківство»;
- поглиблено теоретичні уявлення щодо особливостей дитячо-батьківської взаємодії в контексті забезпечення умов для повноцінного розвитку дитини дошкільного віку, а саме: батьківське ставлення, батьківські позиції, емоційна насиченість батьківсько-дитячих взаємин;
- уточнено роль поведінкового компоненту в структурі батьківської відповідальності, а саме: визначено його провідне місце в забезпеченні відповідального батьківства;
- уточнено психологічні чинники становлення відповідальності батьків за розвиток дитини дошкільного віку, а саме: конструктивний характер взаємодії батьків з дитиною, психологічна та педагогічна компетентність батьків, загальний особистісний розвиток дорослої людини.

Практичне значення одержаних результатів дослідження визначається тим, що створено та впроваджено програму психолого-педагогічної підтримки батьків, яку спрямовано на формування в них свідомого ставлення до виконання батьківських обов'язків та функцій, розширення психологічних та педагогічних знань, освоєння засобів ефективної взаємодії з дітьми дошкільного віку, що сприяє забезпеченню необхідних умов для успішного психологічного зростання дитини. Побудована програма надає можливість здійснювати холдинг засобами батьківсько-дитячих відносин. Матеріали підтримки та супроводу батьків можуть бути впроваджені в практику роботи дошкільних навчальних закладів, а також використані під час підготовки педагогів та психологів дошкільної ланки освіти.

Матеріали дисертаційного дослідження апробовано під час викладання курсів «Психологія сім'ї», «Педагогіка сімейного виховання», «Соціальний супровід сім'ї» для студентів Слов'янського державного педагогічного університету, які навчаються за напрямками підготовки «Дошкільна освіта» та «Практична психологія» (довідка №68 – 10 – 23 від 08.02.10р.); «Психологічна філософія батьківства» та «Співпраця ДНЗ з родинами» - для студентів Інституту педагогіки і психології Луганського національного університету імені Тараса Шевченка, які навчаються за спеціальністю «Дошкільне виховання» (акт 1/491 від 15.02.10р.). Впроваджено в навчально-виховний процес експериментальних дошкільних навчальних закладів №69

«Ведмедик» (довідка №105 від 04.02.10р.) м. Краматорська та №31 «Мир» м. Костянтинівки (довідка №84 від 03.02.10р.) Донецької області.

Особистий внесок здобувача полягає у розробці теоретичних та методичних засад проблеми формування відповідальності батьків за розвиток дитини дошкільного віку, у визначенні напрямків дослідження, їх безпосередній організації та проведенні, аналізі, інтерпретації та узагальненні отриманих даних. Всі статті за темою дисертації опубліковані одноосібно.

Апробація результатів дисертації. Основні положення та результати дослідження доповідались та отримали схвалення на III загальноуніверситетській науковій конференції молодих учених (м. Слов'янськ, 2006 р.), Науково-практичній конференції «Стратегія психологічного, біомедичного та соціального розвитку особистості» в рамках щорічних міжнародних наукових зустрічей: «Якість життя в Україні – 3000: реабілітаційний та рекреаційні аспекти» (м. Миколаїв, 2007 р.), Всеукраїнському науково-практичному семінарі «Шляхи вдосконалення професійної підготовки майбутніх вихователів дошкільних навчальних закладів» (м. Донецьк, 2007 р.), Міжнародному науковому форумі «Другі Коломенські читання» (м. Київ, 2008 р.), Всеукраїнській науково-практичній конференції «Перший крок у науку» в рамках відкриття Днів науки університету (м. Луганськ, 2008 р.), Всеукраїнській науково-практичній конференції «Освітні інновації: філософія, психологія, педагогіка» (м. Суми, 2008 р.), Всеукраїнській науково-практичній конференції «Дошкільне дитинство: інноваційний досвід освіти, проблеми, традиції та перспективи» (м. Переяслав-Хмельницький, 2008 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасне дошкілля: реалії та перспективи» (м. Київ, 2008 р.), Всеукраїнській науково-практичній конференції «Педагогічна діагностика в системі дошкільної та початкової освіти» (м. Луганськ, 2009 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні питання соціально-педагогічної роботи в загальноосвітніх навчальних закладах» (м. Київ, 2009 р.).

Публікації. Основні положення й результати дослідження відображено в 10 одноосібних публікаціях автора, 4 з яких надруковано у виданнях, затверджених переліком ВАК України.

Структура дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел (257 найменувань) та додатків (9). Зміст роботи викладено на 228 сторінках комп'ютерного тексту (основного - 165), включаючи 14 таблиць, 17 діаграм, 2 схеми, 4 малюнки та 3 формули.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність проблеми, наукову новизну, сформульовано об'єкт, предмет, мету та основні завдання дослідження; розкрито практичну значущість, наведено

інформацію про апробацію, впровадження результатів дослідження та публікації за темою дисертації.

Перший розділ «Теоретико-методологічні засади рішення проблеми становлення відповідальності батьків за розвиток дитини дошкільного віку» було присвячено огляду теоретичних підходів до проблеми батьківства, материнства та ролі батька й матері в процесі розвитку дитини в сім'ї, висвітлено роль матері, визначені різні підходи до аналізу материнства, описано поняття материнського холдингу, визначено динаміку уявлень ролі батька в процесі становлення її особистості.

Одним з центральних понять проблеми, що досліджується, виступає інститут батьківства (Т.Ф. Алексєнко, Н.В. Басалаєва, О.В. Безпалько, К.Н. Белогай, М.О. Волкова, В.Н. Дружинін, І.Д. Зверєва, А.Й. Капська, О.В. Карпова, Р. Кемпел, В.К. Котирло, А.І. Кузьмінський, С.О. Ладивір, Г.М. Лактіонова, О.К. Лютова, Д. Майєрс, В.Л. Омеляненко, О.Б. Орлов, Т.О. Піроженко, О.О. Шведковська та ін.). Опрацьовуючи проблему психологічних чинників становлення відповідальності батьків за розвиток дитини дошкільного віку, ми розглядаємо інститут батьківства як історично утворене поняття, що запроваджується особливостями взаємовідносин в родині. Батьківство складається з поєднання соціальних ролей «батько» та «мати». Ми розуміємо означені соціальні ролі як сукупність особистісних якостей чоловіка та жінки, що дозволяють забезпечувати необхідні умови для повноцінного гармонійного розвитку дитини, виконувати батьківські обов'язки.

Результати здійсненого теоретичного аналізу психолого-педагогічних досліджень (Г.В. Алексєєва, К.Н. Белогай, Л. Берг-Кросс, М. Боуэн, Д.В. Віннікотт, О.О. Денісенко, Г. Клауд, Н.Ю. Максимовська, Г. Розінайова, І.О. Сапарова, Дж. Таунсенд, О.В. Тіунова, Г.Г. Філіпова, та ін.) дозволили зробити узагальнення про різні моделі материнства та батьківства, виділити їх структурні ознаки та змістовні характеристики, визначити зміст соціальних ролей «батько» та «мати», розкрити їх функції.

На основі аналізу філософської, психологічної та педагогічної науково-методичної літератури (К.О. Альбуханова-Славська, О.В. Безпалько, Л.М. Буніна, Т.Е. Василевська, С.С. Доскач, І.Д. Зверєва, К.О. Клімова, Г.М. Лактіонова, К. Муздибаєв, Л.М. Собчик, О.П. Патинок, Л.П. Татомир, О.В. Томаровщенко, С.Я. Харченко та ін.) визначено, що відповідальність являє собою властивість особистості, яка відбивається в характері людини, в її почуттях, сприйнятті, усвідомленні, світогляді, проявляється у ставленні до різних форм життєдіяльності особистості. Відповідальність як риса характеру людини формується в процесі спільної діяльності є результатом інтеріоризації соціальних цінностей, норм, правил, притаманна лише зрілій особистості. Відповідальність особистості перед суспільством характеризується

свідомим дотриманням моральних принципів та правових норм. Відповідальній особистості властиві такі риси: гіперсоціальні установки, альтруїзм, щиросердність, обов'язковість, надобов'язковість, готовність допомагати оточуючим, організованість, працьовитість, старанність, зібраність, стійкість, усвідомленість та ін.

У другому розділі «Психологічна структура батьківської відповідальності» було визначено структурні компоненти відповідальності батьків за розвиток дитини дошкільного віку, обґрунтовано вибір досліджуваної вибірки, подано її детальний опис та представлено дослідницькі методи.

На основі аналізу існуючих психологічних досліджень, присвячених феномену «відповідальність», ми визначили структуру батьківської відповідальності: мотиваційний компонент, когнітивний компонент, поведінковий компонент. Структурні компоненти батьківської відповідальності та їх основні показники представлені в таблиці 1.

Таблиця 1

Структурні компоненти батьківської відповідальності та їх основні показники

Структурні компоненти батьківської відповідальності	Зміст показників структурних компонентів батьківської відповідальності
мотиваційний	емоційна зрілість
	ціннісні орієнтації
	моральна свідомість
когнітивний	психологічні, педагогічні знання батьків
	уявлення батьків про способи взаємодії з дитиною
	усвідомлення значення дошкільного періоду в процесі становлення особистості дитини
поведінковий	тип виховання
	стиль взаємодії
	врахування індивідуальних особливостей дитини

Всього дослідженням було охоплено 234 родини в яких виховується 268 дітей. Означений контингент склав вибірку для пошуково-розвідувального етапу дослідження.

До складу дослідницьких методів увійшли наступні: цілеспрямоване спостереження, методика діагностики міжособистісних відносин Т. Лірі, тест для батьків «Які Ви батьки?», опитувальник «Батьківські позиції» (О.Л. Пороцька, В.Ф. Спиридонов), методика «Квітка-Восьмицвітка» (С.В. Веліева), опитувальник «Типи виховання дітей» (А.І. Баркан), опитувальник «Взаємодія батьки – діти» (І.М. Марковська), тест батьківського ставлення (ТБВ) (Р.В. Овчарова), анкета дослідження особливостей емоційної сторони дитячо-батьківської взаємодії (Захаров Є.І.).

Аналіз експериментальних даних дозволив виділити ті діагностичні методики, які дозволяють скласти об'єктивну характеристику структурних ознак батьківської відповідальності та їх змістового наповнення (таблиця 2).

Таблиця 2

**Діагностичний комплекс визначення стану сформованості
компонентів відповідального батьківства**

Структурні компоненти батьківської відповідальності	Діагностичні методики
мотиваційний	Тест батьківського ставлення (ТБС)
когнітивний	Опитувальник «Батьківські позиції»
поведінковий	Опитувальник «Взаємодія батьки - діти»

Серед загального контингенту респондентів було виділено пари досліджуваних: «батьки – (мати або батько, у більшості випадків мати) – дитина старшого дошкільного віку» з метою встановлення статистичної залежності між рівнем розвитку відповідального батьківства та рівнем психологічного розвитку дитини. Виявилося 65 пар респондентів. Пари респондентів ми об'єднали у експериментальну (ЕГ) та контрольні групи (КГ1; КГ2). Включення в експеримент двох контрольних груп батьків та дітей дозволило врахувати умови та особливості взаємодії дошкільних навчальних закладів з родинами вихованців, а також додатково перевірити достовірність результатів проведеної формуальної роботи.

Картину психологічного розвитку дитини дошкільного віку склали емоційно-вольова, інтелектуальна та соціально-комунікативна сфери (таблиця 3).

Характеристика показників психологічного розвитку дошкільників

Показники психологічного розвитку дошкільників	Змістовні характеристики психологічного розвитку дошкільників
когнітивна сфера	розвиток мови
	довільність уваги
	розвиток операцій мислення, довільність запам'ятовування
емоційно-вольова сфера	тривожність, агресивність
	самооцінка
	довільна регуляція діяльності
соціально-комунікативна сфера	взаємодія з однолітками, дорослими
	прийняття правил суспільного життя
	самостійність

Діагностичний комплекс визначення психологічного розвитку дитини укладено в таблиці 4.

Діагностичний комплекс визначення рівня психологічного розвитку дітей дошкільного віку

Показники психологічного розвитку дошкільників	Діагностичні методики
когнітивна сфера	матричні задачі Равена
емоційно-вольова сфера	«Графічний диктант», «Палички-хрестики»
соціально-комунікативна сфера	профіль соціального розвитку

В роботі було використані такі математико-статистичні методи обробки емпіричного матеріалу: кореляційний аналіз (Пірсон, Стюдент), S-критерій Джонкіра.

З метою визначення взаємозв'язку між рівнем розвитку відповідального батьківства та рівнем психологічного розвитку дітей старшого дошкільного віку ми використали алгоритм обчислення коефіцієнту кореляції за Пірсоном. Було встановлено існування статистичної

залежності ($r = 0,43$ при $p \leq 0,05$). Ми перевірили надійність обчисленого значення коефіцієнту кореляції Пірсона за допомогою t-критерію Стьюдента ($t = 3,38$ при $p \leq 0,01$). Найбільш значимими виявилися зв'язки між когнітивним компонентом батьківської відповідальності та інтелектуальною сферою дитини дошкільного віку ($r = 0,24$ при $p \leq 0,05$) й між поведінковим компонентом батьківської відповідальності та соціально-комунікативної сферою дитини дошкільного віку ($r = 0,25$ при $p \leq 0,05$).

Встановлений статистичний зв'язок дав можливість визначити підгрупи досліджуваних, що дозволило конкретизувати напрями формуючої частини дослідження.

Враховуючи, пріоритетність поведінкового компоненту, ми визначили підгрупи батьків за рівнем розвитку складових батьківської відповідальності: високий, достатній, низький, недиференційований, що вказує на ступінь зв'язків між когнітивним та мотиваційним компонентами.

До першої підгрупи увійшли батьки, в яких зафіксовано високий рівень сформованості навичок відповідального батьківства за поведінковим компонентом, високий або середній – за когнітивним і мотиваційним компонентами (високий рівень розвитку батьківської відповідальності).

До другої підгрупи увійшли батьки, в яких зафіксовано середній рівень сформованості навичок відповідального батьківства за поведінковим компонентом та високий, середній або низький – за когнітивним і мотиваційним компонентами (достатній рівень розвитку батьківської відповідальності).

До третьої підгрупи увійшли батьки, в яких зафіксовано низький рівень сформованості навичок відповідального батьківства за поведінковим компонентом та середній або низький – за когнітивним і мотиваційним компонентами (низький рівень розвитку батьківської відповідальності).

У четверту підгрупу було об'єднано батьків, серед яких зафіксовано такі рівні розвитку структурних компонентів батьківської відповідальності: поведінковий – високий, когнітивний – середній, мотиваційний – низький; поведінковий – низький, когнітивний – низький, мотиваційний – високий; поведінковий – високий, когнітивний – низький, мотиваційний – середній; поведінковий – низький, когнітивний – середній, мотиваційний – високий; поведінковий – високий, когнітивний – низький, мотиваційний – низький; поведінковий – високий, когнітивний – низький, мотиваційний – високий (недиференційований рівень розвитку батьківської відповідальності).

На основі чотирьох визначених підгруп респондентів за рівнем розвитку відповідального батьківства було побудовано наступний, формувальний, етап дослідження.

Третій розділ «Психологічні чинники становлення відповідальності батьків за розвиток дитини дошкільного віку». У третьому розділі дисертаційного дослідження представлена система психолого-педагогічної роботи з проблеми становлення відповідальності батьків за розвиток дитини дошкільного віку, встановлено динаміку розвитку навичок відповідального батьківства та визначено психологічні чинники становлення означеного феномену. Оскільки в структурі батьківської відповідальності визначено пріоритетність поведінкового компоненту, тому основна система впливів спрямована на формування навичок та практичних вмій у батьків з метою побудови ефективної взаємодії з дитиною.

Запропонована програма психолого-педагогічної підтримки батьківства в умовах дошкільного навчального закладу має тематичний розподіл та три обов'язкові блоки (інформаційний, практичний, діагностичний). Впровадження програми в практику роботи ДНЗ передбачає системний вплив на батьків за допомогою інтерактивних засобів, озброєння батьків теоретичними знаннями та практичними навичками ефективної взаємодії з дітьми. Серед провідних завдань програми слід відокремити наступні: озброєння батьків мінімумом необхідних знань щодо виховання та розвитку особистості дитини дошкільного віку; надання рекомендацій щодо створення сприятливої психологічної атмосфери в сім'ях та гуманізації внутрішньородинних взаємин; ознайомлення батьків з методами ефективного педагогічного впливу на дитину; розширення та активізація виховного потенціалу родини засобами народної мудрості; ознайомлення з новітніми доробками в галузях дитячої психології та психології сім'ї.

Проведено контрольний етап дослідження в ході якого визначено зміни, що відбулися, за основними параметрами, які складають основу поняття «батьківська відповідальність».

Для проведення контрольного етапу дослідження та з метою проведення об'єктивного достовірного аналізу отриманих результатів було обрано три діагностичні методики аналогічні констатуючому етапу дослідження (Тест батьківського ставлення (ТБС), опитувальник «Батьківські позиції», опитувальник «Взаємодія батьки - діти»). Результати, отримані в ході контрольного обстеження, аналізувалися та були зіставлені з даними констатуючого зрізу (таблиця 5, рисунок 1).

Динаміка рівня розвитку відповідального батьківства у досліджуваних експериментальної (ЕГ) та контрольних груп (КГ1; КГ2) на констатувальному та контрольному етапах

n=65

Підгрупи батьків за рівнем розвитку відповідального батьківства	На початку експерименту						Наприкінці експерименту					
	ЕГ; n=24		КГ 1; n=24		КГ 2; n=17		ЕГ; n=24		КГ 1; n=24		КГ 2; n=17	
	осіб	%	осіб	%	осіб	%	осіб	%	осіб	%	осіб	%
I	1	4,1	3	12,5	3	17,6	3	12,5	3	12,5	4	23,5
II	16	66,7	8	33,3	11	64,7	15	62,5	8	33,3	10	58,8
III	4	16,7	6	25,0	2	11,8	5	20,9	9	37,5	2	11,8
IV	3	12,5	7	29,2	1	5,9	1	4,1	4	16,7	1	5,9

Примітка: n – кількість досліджуваних

Аналіз співставлення результатів обстеження батьків на констатувальному та контрольному етапах емпіричного дослідження психологічних чинників становлення відповідальності батьків за розвиток дитини дошкільного віку засвідчив позитивну динаміку в процесі формування у батьків навичок відповідального батьківства, довів ефективність впровадження програми психолого-педагогічної підтримки батьків в умовах роботи ДНЗ, дозволив визначити психологічні чинники, що зумовлюють процес становлення батьківської відповідальності.

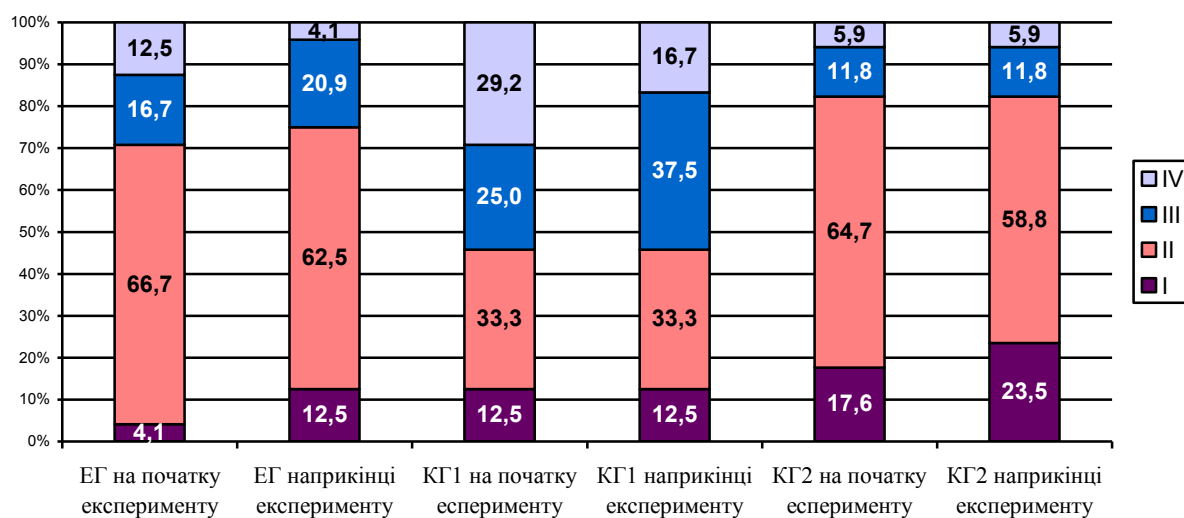

Рис. 1. Динаміка рівня розвитку відповідального батьківства у батьків досліджуваних груп

Аналіз динаміки розвитку батьківської відповідальності експериментальної групи дозволяє констатувати наявність позитивних змін. Найбільш суттєві зміни відбулися в I (високий рівень розвитку батьківської відповідальності) та IV (недиференційований рівень розвитку батьківської відповідальності) підгрупах: відсоток в сторону позитивних змін дорівнює 8%. Показники динаміки у III підгрупі (низький рівень розвитку батьківської відповідальності) також змінилися: на етапі констатації - 17%, на контрольному етапі – 21%. Показники динаміки у II підгрупі (достатній рівень розвитку батьківської відповідальності) виявилися найменш значними: з 67% на початку експерименту до 63% наприкінці.

Для оцінки достовірності ефективності впливу формувальної роботи ми використали S-критерій тенденцій Джонкіра. Коефіцієнт виявився значимим ($S_e = 134$ при $p \leq 0,01$), що доводить не випадковість тенденції підвищення значень за шкалою рівня розвитку батьківської відповідальності.

Спираючись на результати порівняльного аналізу рівня розвитку батьківської відповідальності та дані статистичної перевірки отриманих результатів, а також враховуючи специфіку структури феномену «відповідальне батьківство», ми визначили психологічні чинники, що зумовлюють процес становлення відповідальності батьків за розвиток дитини дошкільного віку.

За ієрархією значущості в процесі формування навичок відповідального батьківства та враховуючи поведінковий компонент, в структурі батьківської відповідальності встановлені такі позиції: поведінковий компонент, мотиваційний компонент, когнітивний компонент. Саме така послідовність вказує на вагомість чинників, що спричиняють становлення батьківської відповідальності.

Результати дослідження надали підстави для наступних **висновків**:

1. Існують різні традиції концептуалізації материнства та батьківства. В традиційному дискурсі материнства саме матір забезпечує якісний холдинг прийняття дитини, емоційне тепло для неї, що є найважливішою основою розвитку дитини. Батько, як правило, виступає фігурою, яка відсторонена від процесу виховання. Разом з тим, дослідження останніх років показали важливість фігури батька у вихованні дитини. Батьківська відповідальність передбачає єдність батька та матері у здійсненні виховного впливу на дитину, їх максимальну зануреність в процес розвитку власної дитини і визначається як свідоме ставлення людини до виконання батьківських обов'язків та функцій, їх реалізацію за будь-яких умов та обставин, які сформовані на основі уявлень батьків про виховні ідеали, що базуються на власному досвіді виховання, родинних традиціях, особистісних якостях, рівні розвитку мікросоціуму та суспільства в цілому.

2. Батьківська відповідальність може бути представлена як структура, що має такі компоненти: мотиваційний (моральна свідомість, емоційна зрілість, ціннісні орієнтації, любов до дітей, психологічна готовність бути батьками, виконувати батьківські обов'язки та функції); когнітивний (батьківські позиції стосовно розвитку дитини, уявлення батьків про способи взаємодії з дитиною, усвідомлення значення періоду дошкільного дитинства в процесі формування особистості дитини, усвідомлення впливу власних дій на розвиток дитини, психолого-педагогічні знання батьків, психолого-педагогічна культура батьків); поведінковий (взаємодія з дитиною, її стиль, тип виховання, ставлення батьків до дитини, врахування потреб дитини, врахування індивідуальних особливостей з дитиною, гармонізація внутрішньо-сімейних відносин).

3. В структурі батьківської відповідальності найсуттєвіший внесок в процес психічного розвитку дитини дошкільного віку забезпечує поведінковий компонент батьківської відповідальності, оскільки саме в єдності життєдіяльності з дитиною, поряд, разом з нею, батьки мають можливість реалізувати весь особистий виховний потенціал. Саме в реальних діях батьків, що спричиняють виховний вплив на дитину дошкільного віку, знаходить свій відбиток рівень розвитку і мотиваційного, і когнітивного компонентів батьківської відповідальності, на їх основі формуються особливі відносини з дитиною.

4. Розроблено програму психолого-педагогічної підтримки батьківства в умовах роботи дошкільних навчальних закладів з питань підвищення рівня розвитку батьківської відповідальності. Основна мета програми – розширити та активізувати виховний потенціал родини, в якій виховується дитина дошкільного віку, підвищити рівень психолого-педагогічної компетентності батьків, шляхом передачі знань з дитячої психології, дошкільної педагогіки, психології сім'ї та ін. За результатами експериментального впровадження програма визнана ефективною та може бути рекомендованою до використання в практиці роботи дошкільних навчальних закладів.

5. Визначені психологічні чинники становлення батьківської відповідальності:

- конструктивний характер взаємодії з дитиною, який забезпечує врахування потреб дитини, її індивідуальних особливостей (поведінковий компонент);
- загальний особистісний розвиток дорослої людини, в якому певне місце мають моральна свідомість, ціннісні орієнтації, психологічна готовність виконувати батьківські функції та обов'язки (мотиваційний компонент);
- психологічна та педагогічна компетентність батьків, яка реалізується шляхом проявів у взаємодії з дитиною батьківських позицій, уявлень, очікувань, усвідомлення власної ролі в процесі особистісного становлення дитини (когнітивний компонент).

Проведене дослідження відкриває перспективи подальшої розробки проблеми становлення відповідальності батьків за розвиток дітей дошкільного віку, що передбачає вивчення низки питань щодо підготовки особистості до свідомого виконання батьківських обов'язків та функцій.

Перспективними напрямками суміжних досліджень ми вбачаємо такі: розробка проблеми успішного оволодіння батьківськими навичками, пошук засобів формування психологічної готовності до виконання батьківських функцій, проблема формування батьківської компетентності, соціально-психологічна просвіта батьків, психолого-педагогічна взаємодія дошкільних навчальних закладів з родинами вихованців з питань формування відповідального ставлення батьків щодо розвитку та виховання власних дітей та ін.

Основні положення дисертаційного дослідження відображено у таких публікаціях автора:

1. Хартман О.Ю. До проблеми визначення стану сформованості навичок відповідального батьківства / О.Ю. Хартман // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка : (Педагогічні науки). – березень 2009. – №5. – частина II. – С. 205–211.

2. Хартман О. Батьківська відповідальність як чинник психологічного зростання дитини дошкільного віку / О. Хартман // «Сучасне дошкілля: реалії та перспективи» : Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова / Укл. І.І. Загарницька, Г.В. Беленька, А.В. Карнаухова. – К. : Вид-во НПУ імені Драгоманова, 2008. – С. 117–120.

3. Хартман О. Особливості взаємодії ДНЗ з родинами з питань формування відповідального батьківства / О. Хартман // Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» : [Науково-теоретичний збірник]. – Переяслав-Хмельницький. – 2008. – Вип. 14. – С. 254–257.

4. Хартман О.Ю. Відповідальне батьківство як об'єкт психологічного дослідження / О.Ю. Хартман // Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Перший крок у науку». Т. 3. – Луганськ : Поліграфресурс, 2008. – С. 263–266.

5. Хартман О.Ю. Відповідальність батьків за розвиток дитини дошкільного віку як складова психолого-педагогічної культури сім'ї / О.Ю. Хартман // Актуальні проблеми психології : [Зб. наукових праць / Інститут психології ім. Г.С. Костюка АПН України; За ред. С.Д. Максименка]. – Т. 7 : Екологічна психологія. – Вип. 18 : Психологія освітнього простору. – К. : Миколаїв: ТОВ «Фірма» Іліон», 2009. – С. 415 – 418.

6. Хартман О.Ю. До вивчення проблеми становлення відповідального батьківства / О.Ю. Хартман // Вісник. Збірник наукових статей Київського міжнародного університету. Серія : Психологічні науки. Вип. 11. – К. : КиМУ, 2007. – С.205–213.

7. Хартман О.Ю. Психологічні чинники становлення відповідальності батьків за розвиток дитини дошкільного віку / О.Ю. Хартман // Педагогічна освіта : теорія і практика. (Педагогіка. Психологія) : Зб. наук. пр. / Редкол. : Бех І.Д., Огнев'юк В.О., Кононко О.Л. – К. : КМПУ імені Б.Д. Грінченка, 2009. – №11 (спецвип., ч. 2). – С. 188–191.

8. Хартман О.Ю. Психолого-педагогічна взаємодія дошкільних навчальних закладів з родинами в умовах інноваційної навчально-виховної діяльності / О.Ю. Хартман // Освітні інновації : філософія, психологія, педагогіка. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (16 – 17 квітня 2008 року, м. Суми). – Сумський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти. – Суми : ВТД «Університетська книга», 2007. – С. 317–320.

9. Хартман О.Ю. Розвиток колективної відповідальності дорослих людей відносно дитинства в умовах інновації освітніх систем / О.Ю. Хартман // Дійсність – думка – дослід. Матеріали 3-ї загальноуніверситетської наукової конференції молодих учених (30-31 березня 2006 року) / [Відп. ред. проф. Глущенко В.А.]. – Слов'янськ : Видавничий центр СДПУ, 2006. – Вип. 3. – С. 87–91.

10. Хартман О.Ю. Формування готовності майбутніх вихователів до роботи з питань підвищення психолого-педагогічної культури батьків вихованців дитячих навчальних закладів / О.Ю. Хартман // Шляхи вдосконалення професійної підготовки майбутніх вихователів дошкільних навчальних закладів: зб. матеріалів всеукраїнського науково-практично семінару (29 листопада 2007 р.) / М-во освіти і науки України, Дон. ін-т соціальної освіти, Слов'ян. держ. пед. ун-т, Дон. ін-т після диплом. пед. освіти. – Донецьк: ДІСО, 2007. – С. 64–67.

АНОТАЦІЯ

Хартман О.Ю. Психологічні чинники становлення відповідальності батьків за розвиток дитини дошкільного віку. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.07 - педагогічна та вікова психологія. Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, Харків, 2010 р.

У дисертації досліджено процес становлення відповідальності батьків за розвиток дитини дошкільного віку. Представлено теоретичний аналіз дослідження проблем батьківства, материнства та відповідальності в філософській, психологічній та педагогічній літературі. На

основі вивчення теоретичних положень психолого-педагогічних досліджень здійснено порівняльний аналіз усвідомленого та відповідального батьківства, окреслено їх спільні та відмінні характеристики.

В дослідженні уточнено зміст поняття «батьківська відповідальність», яке структурно представлено трьома компонентами: мотиваційним, когнітивним, поведінковим. Враховуючи структуру феномену, що досліджується, об'єднано діагностичні методики з метою визначення рівня сформованості відповідальності батьків за розвиток дитини дошкільного віку.

За результатами визначення рівня сформованості батьківської відповідальності виділені підгрупи респондентів за рівнем розвитку батьківської відповідальності. Згідно їх якісної характеристики було побудовано програму психолого-педагогічної підтримки батьківського загалу в умовах роботи дошкільних навчальних закладів з питань підвищення рівня розвитку відповідального батьківства. Кількісні та якісні результати експериментальної роботи підтвердили ефективність запропонованої програми та довели доцільність її використання в освітній діяльності освітніх установ для дітей дошкільного віку.

В дисертації визначено та обґрунтовано психологічні чинники становлення відповідальності батьків за розвиток дитини дошкільного віку.

Результати дисертаційного дослідження можуть бути використані в практиці роботи ДНЗ та вищих педагогічних навчальних закладів як навчально-методичний матеріал під час викладання дисциплін фахової підготовки для студентів, які навчаються за напрямами «Дошкільна освіта», «Практична психологія» та «Соціальна педагогіка».

Ключові слова: батьківство, материнство, батьківська відповідальність, дитина дошкільного віку, психолого-педагогічна підтримка, психологічні чинники становлення батьківської відповідальності.

АННОТАЦІЯ

Хартман Е.Ю. Психологические факторы становления ответственности родителей за развитие ребенка дошкольного возраста. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.07 – педагогическая и возрастная психология. Харьковский национальный университет имени В.Н. Каразина, Харьков, 2010 г.

В диссертации определены и обоснованы психологические факторы формирования ответственного отношения родителей к процессу развития детей дошкольного возраста.

Освещен теоретический анализ разработки проблем материнства, отцовства, ответственности в философской, психологической и педагогической литературе. На основе

изучения теоретических положений психолого-педагогических исследований осуществлен сравнительный анализ понятий осознанное и ответственное родительство, выделены их общие и отличительные характеристики.

В работе определено психологическое содержание ответственности родителей как осознанное желание человека брать на себя воспитательные обязанности и выполнять родительские функции при любых обстоятельствах, обеспечивать все необходимые условия для успешного воспитания и благополучного развития собственных детей.

В диссертации родительская ответственность представлена структурно, её составляющие: мотивационный компонент, когнитивный компонент, поведенческий компонент. Учитывая структуру центрального понятия исследования, составлен комплекс диагностических методик для определения уровня развития ответственности родителей.

Количественные и качественные результаты экспериментального исследования подтвердили наличие статистической зависимости между уровнем развития родительской ответственности и уровнем психологического развития ребенка дошкольного возраста.

В диссертации проведен детальный анализ влияния каждого из компонентов родительской ответственности на психическое развитие ребенка (эмоционально-волевая, интеллектуальная, социально-коммуникативная сферы). Выяснилось, что поведенческий компонент родительской ответственности имеет выраженную связь с социально-коммуникативной сферой психического развития ребенка дошкольного возраста. Менее выраженная, но значимая, связь зафиксирована между когнитивным компонентом родительской ответственности и интеллектуальной сферой ребенка.

Результаты экспериментального исследования уровней развития родительской ответственности позволили выделить подгруппы респондентов. Учитывая их качественную характеристику, была составлена программа психолого-педагогической поддержки родителей в условиях работы дошкольных образовательных учреждений по проблеме формирования навыков ответственного родительства, гуманизации и гармонизации детско-родительских отношений. Количественные и качественные результаты экспериментальной работы подтвердили эффективность предложенной программы и доказали целесообразность использования её в образовательном процессе учреждений для детей дошкольного возраста.

Предложенная программа психолого-педагогической поддержки родителей и результаты диссертационного исследования могут быть использованы в организации учебно-воспитательного процесса дошкольных образовательных учреждений, а также во время подготовки студентов по специальностям «Дошкольное образование», «Практическая психология», «Социальная педагогика».

Ключевые слова: материнство, отцовство, родительство, родительская ответственность, дети дошкольного возраста, психолого-педагогическая поддержка родителей, психологические факторы становления ответственного родительства.

ANNOTATION

Hartman E. The psychological factors formation of parents responsibility for development of preschool age children. - Manuscript.

The dissertation on reception of a scientific degree of the candidate of psychological sciences on a specialty 19.00.07 - pedagogical and age psychology. V.N. Karazin Kharkiv National University, Kharkov, 2010.

In the dissertation psychological factors of formation of the responsible attitude of parents to development of preschool age children are certain and proved.

The theoretical analysis of development of problems of motherhood, paternity, the responsibility in the philosophical, psychological and pedagogical literature is shined. On the basis of studying theoretical positions of psychological, pedagogical researches the comparative analysis of concepts realized and responsible of the parents is carried out, their general and distinctive characteristics are allocated.

The parental responsibility is presented structurally, its components: a motivational component, an intellectual component, a behavioral component. Considering structure of the central concept of research, the complex of diagnostic techniques for definition of a level of development of the responsibility of parents is made.

Results of an experimental research of levels of development of the parental responsibility are allocated subgroups of respondents. Considering their qualitative characteristic, the program of psychological, pedagogical support of parents in conditions robots of preschool educational establishments on a problem of formation of skills responsible of the parents, harmonization's of children and parental attitudes has been made. Quantitative and qualitative results of experimental work have confirmed efficiency of the offered program and have proved expediency of its use in educational process of establishments for children of preschool age.

In the dissertation psychological factors of becoming of the parents responsibility for development of preschool age children are allocated and proved.

The offered program of psychological, pedagogical support of parents and results of dissertational research can be used in the organization of teaching and educational process of preschool educational establishments, and also during preparation of students on specialties «Preschool formation», «Practical psychology», «Social pedagogies».

Key words: motherhood, paternity, parents, the parental responsibility, children of preschool age, psychological, pedagogical support of parents, psychological factors of becoming responsible of the parents.

Підприємець Маторін Б.І.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції ДК №3141, видане Державним комітетом телебачення та радіомовлення України від 24.03.2008 р.

Підписано до друку 02.12.2009 р.

Формат 60×84 1/16. Ум. др. арк. 0,9.

Зам. № 161. Тираж 100 прим.

84116, м. Слов'янськ, вул. Г. Батюка, 19.

Тел./факс +38 06262 3-20-99

E-mail: matorinb@ukr.net